

**КАРИБСЬКА КРИЗА 1962 р. ЗА СПОГАДАМИ РАДЯНСЬКИХ
УЧАСНИКІВ ПОДІЙ**

Карибська криза 1962 року була моментом найбільшого загострення у відносинах між СРСР і США. В жовтневі дні 1962 р. існувала найвища, ніж будь-коли в історії, ймовірність виникнення ядерної війни. Незважаючи на те, що з часу тих подій минуло понад 40 років, інтерес істориків до них не згасає. Їх професійний інтерес стимулюється також і змінами у джерельній базі. До наукового обігу вводяться раніше секретні документи, з'являються нові спогади сучасників Карибської кризи, що змушує переглядати певні аспекти цієї сторінки історії. Важливою групою джерел для істориків міжнародних відносин і, зокрема Карибської кризи, є мемуари відомих політичних і державних діячів Радянського Союзу. Починаючи з кінця 80-х років ХХ ст. публікується значна кількість спогадів учасників подій жовтня 1962 року, що дає змогу детальніше та під іншим кутом зору, розглянути важливі аспекти Карибської кризи. Слід зазначити, що ні в радянській, ні в російській історіографії не було зроблено спроб проаналізувати дану групу джерел. Більше того, в історичних дослідженнях, присвячених Карибській ракетній кризі, була використана лише незначна частка спогадів її сучасників. Так, Д. Горовцов в своєму дослідженні¹ використовує роботи А. Громика, О. Алексєєва, О. Феклісова; Б. Путілін звертається лише до мемуарів А. Громика². У спільній монографії відомого російського американіста О. Фурсенка і американського дослідника Т. Нафталі³ використані спогади А. Грібкова, Г. Большакова, О. Трояновського. Проте більшість мемуарів радянських учасників подій взагалі не було використано при написанні історичних праць. Тому завданням даної статті є критичний аналіз основного комплексу мемуарної літератури з означеної проблематики та з'ясування можливостей її використання у подальшому вивченні різноманітних аспектів Карибської кризи.

У спогадах радянських учасників подій, опублікованих до кінця 80-х років, тобто до кардинальних змін в Радянському Союзі, викликаних "перебудовою", чітко простежуються ідеологічні "кліше" того часу. Події жовтня 1962 р. тлумачаться відповідно до усталеного в радянській історичній літературі погляду: Карибська криза виникла в результаті дій США, спрямованих на придушення революції на Кубі;

відповідно, Радянський Союз, щоб зберегти революційну Кубу, направив на острів свої ракети, які мали виключно оборонне призначення і мали стримати американців від вторгнення на острів; врегулювання конфлікту стало можливим лише завдяки миролюбній політиці радянського уряду, який послідовно проводив лінію на збереження миру, в той час як американський уряд ледве не втягнув весь світ у ядерну війну.

Так, генерал-майор І. Стаценко, командир 51-ї ракетної дивізії, яка перебувала на Кубі, описуючи військові навчання США ("Ланфібікс 1/62", "Юпітер Спрінгс", "Фібрілекс 1/62"), які мали на меті підготовку до вторгнення на Кубу і скинення уряду Ф. Кастро, приходять до висновку, що за тих обставин розміщення радянських ракет середньої дальності на Кубі мало вимушений характер і було спрямоване на зміцнення обороноздатності "Острову свободи". В умовах підготовки США до агресії проти Куби, "в повній відповідності з нормами міжнародного права і виходячи з принципів пролетарського інтернаціоналізму, радянський і кубинський уряди влітку 1962 р. в розпал підготовки США до вторгнення на Острів свободи, здійснили заходи по зміцненню його обороноздатності"⁴. Саме радянський уряд шукав шляхи до подолання напруги, в виникненні якої І. Стаценко звинувачує США. Він стверджує, що радянські стратегічні ракети на Кубі не породили, а навпаки запобігли подальшому небезпечному розвитку Карибської кризи і своєчасно відвернули виникнення війни в районі Карибського моря, яка могла швидко перерости з локальної в світову⁵.

Значно більшою за обсягом і ціннішою є література мемуарного характеру, що з'явилась протягом кінця 80-х – 90-х років. Це і мемуари самого М. Хрущова, і спогади державних діячів Радянського Союзу, військових, що брали участь у розробці і проведенні операції "Анадир" (спрямована на створення Групи радянських військ на Кубі), радянських представників у США і на Кубі. Порівняно зі спогадами і свідченнями сучасників попереднього періоду, з'являються нові погляди на події осені 1962 року, на роль тих чи інших осіб у врегулюванні кризи, об'єктивнішими стають оцінки намірів і дій втягнутих в конфлікт сторін. У висвітленні багатьох аспектів кризи помітно відхід від однобічного, офіційно прийнятого в минулому тлумачення Карибської кризи. Спираючись на ці спогади, більшість з яких детально висвітлює події жовтня 1962 р., можна краще реконструювати багато аспектів Карибської кризи.

Ідея та ініціатива розміщення ракет на Кубі, які викликали

загострення ситуації в районі Карибського моря, виходила, за спогадами сучасників, від самого М. Хрущова. При цьому М. Хрущов стверджував, що такий крок СРСР мав лише одну мету: збереження кастрівської Куби. Для радянського уряду було надзвичайно важливо утримати цей острівець соціалізму в зоні інтересів США.

Проте, деякі сучасники М. Хрущова, наприклад, Ф. Бурлацький, О. Трояновський, А. Добринін⁶, вважають, що якщо збереження Куби було головною метою, то, принаймі, не єдиною. Так, Ф. Бурлацький, який в той час керував групою консультантів у відділі соціалістичних країн ЦК КПРС, ставить під сумнів захист Куби як основну мету, оскільки кубинці про таку форму захисту взагалі не просили, а в розміщенні ракет в своїй країні вбачали засіб зміцнення обороноздатності всього соціалістичного табору. На думку Ф. Бурлацького, М. Хрущов переслідував ще одну мету, а саме – змінити стратегічний баланс сил між СРСР і США, продемонструвати радянську могутність і домогтись якщо не військового, то політичного паритету. М. Хрущов прагнув домогтись нових умов переговорів зі Сполученими Штатами, створити можливість для досягнення компромісу і таким шляхом отримати те, до чого прагнув протягом 1960 – 1962 рр.: визнання НДР, закріплення нового статусу Західного Берліну, післявоєнних кордонів, серйозних змін в радянсько-американських відносинах⁷.

Ф. Бурлацький вважає, що "увертюрою" до Карибської кризи стала берлінська криза, яка певною мірою підштовхнула Хрущова до розміщення радянського наступального озброєння на Кубі. Радянський керівник не міг зрозуміти, чому США та їх союзники так вперто чинять спротив дипломатичному визнанню НДР, і в цілому закріпленню післявоєнних кордонів. Він вбачав в цьому не лише прояв традиційної для Америки політики сили, але і недооцінку радянської могутності. Тим часом, СРСР провів серію випробовувань ядерної зброї, в тому числі і найпотужнішої водневої бомби. Хрущова дратувало, що американці ніяк не реагували на радикальні зміни у співвідношенні стратегічних сил, поводитись так, ніби Радянський Союз залишається далеко позаду. На думку Хрущова, потрібна була якась демонстрація радянської могутності. Необхідно було поставити американців в таке становище, в якому перебував СРСР. Першою пробою сил був Берлін, але ця проба не дала очікуваного результату. І тоді з'явився задум розмістити радянські ракети на Кубі, в безпосередній близькості від США⁸.

До того ж, на думку мемуаристів, відіграв роль і психологічний

фактор. М.С. Хрущов прагнув змусити американців відчувати те, що відчував Радянський Союз, оточений американськими ракетними базами. Так вважали Ф. Бурлацький і В. Семичасний, певні натяки на це містяться в спогадах самого М. Хрущова: "Дуже важко знайти ось це щось, що можна було протиставити США. Природньо, відразу напрошувалось таке рішення: США оточили Радянський Союз своїми базами, розмістили навколо нас ракети. Ми знали, що ракетні війська США стоять в Туреччині і Італії, а про Західну Німеччину можна і не говорити! Ми допускали, що, можливо є вони і в інших країнах. Вони оточили нас військово-повітряними базами, і їхні літаки знаходяться на відстані радіуса дії від наших життєвих промислових і державних центрів. А літаки ці озброєні атомними бомбами. Чи не можна протиставити їм те ж саме? (...) Вони оточили нас військовими базами і тримають під можливістю ударів нашу країну. А тут американці самі б відчували, що означає таке становище," – зазначав М. Хрущов⁹.

На думку М. Хрущова, операцію слід було провести таємно і поставити адміністрацію Дж. Кеннеді перед доконаним фактом: "Я прийшов до висновку, – згадував він, – що якщо ми все зробимо таємно і якщо американці дізнаються про це, коли ракети вже будуть стояти на місці, готовими до бою, то перед тим, як прийняти рішення ліквідувати їх воєнними засобами, вони повинні будуть замислитись. Ці засоби можуть бути знищені США, але не всі. Достатньо чверті, навіть однієї десятої того, що буде відправлено, щоб кинути на Нью-Йорк одну – дві ядерні бомби, і там мало що залишиться. (...) Думалось, що це зможе втримати США від воєнних дій"¹⁰.

В деяких спогадах простежується думка, що надії на збереження операції по створенню Групи радянських військ на Кубі (ГРВК) в таємниці виникли у М. Хрущова через висновки радянської делегації на чолі з Ш. Рашидовим, яка відвідувала Кубу влітку 1962 р. для переговорів з Ф. Кастро і з'ясування умов розміщення ракет. Ця делегація прийшла до переконання, що завдяки пальмам на Кубі приховати ракети буде не важко (наприклад, на ці висновки посилається Ф. Бурлацький, А. Грібков, сам М. Хрущов також згадує про них). Але якщо звернутись до свідчень про Карибську кризу, які залишив заступник командуючого ГРВК по бойовій підготовці Л. Гарбуз, то виявляється, що М. Хрущов мав різні свідчення про умови на Кубі і можливості приховати там ракети. Перед відправкою на Кубу першої групи військових бесіду з ними мали М. Хрущов і міністр оборони СРСР Р. Маліновський. Під час цієї бесіди генерал-майор танкових військ О. Дементьєв, добре обізнаний з

географічними умовами Куби, аргументовано пояснив керівникові країни, що на Кубі неможливо приховати ракети¹¹. Проте останній так захопився цією ідеєю, що не зважав на заперечення.

М. Хрущов сподівався, що дізнавшись про розміщені на Кубі ракети, Дж. Кеннеді "проковтне гірку пілюлю", адже американці розмістили аналогічні по дальності ракети в Туреччині, Італії, Англії, і Москві довелось з цим змиритись. Але він не врахував важливий політико-психологічний фактор: американці робили це відкрито, а він намагався здійснити це в глибокій таємниці, до того ж застосовуючи свідому дезінформацію уряду Дж. Кеннеді, чим збільшував підозри Вашингтону стосовно намірів Москви¹². Аналогічних поглядів дотримується А. Грібков, начальник управління Генерального штабу, який брав активну участь у розробці операції "Анадир". Він вважав, що таку гостру реакцію США на радянські ракети викликало те, що їх розміщували таємно, а дезінформація йшла з самого "верху"¹³. М. Хрущов аж до 25 жовтня переконував президента Дж. Кеннеді у відсутності на Кубі ракетної зброї. На всі запитання про наявність ракет на Кубі радянські дипломати через свою необізнаність давали негативні відповіді, що турбувало американців і, очевидно, давало їм привід думати про підготовку раптового ракетного удару проти них. Ситуація навколо Куби обговорювалась і на зустрічі радянського міністра закордонних справ А. Громика, який знаходився в США на сесії ООН, з президентом США Дж. Кеннеді і держсекретарем Д. Раском, яка відбулась 18 жовтня 1962 р. А. Громико повідомляє в своїх мемуарах, що президент США у розмові з ним визнав дії в районі Плайя-Хірон в квітні 1961 р. помилкою і запевнив, що у його адміністрації немає планів нападу на Кубу і СРСР може виходити з того, що ніякої загрози Кубі не існує. Дж. Кеннеді попередив, що США не можуть погодитись з розташуванням на Кубі наступальної зброї. Схожі думки висловив і Дін Раск. Але прямо питання про радянські стратегічні ракети на Кубі ні президентом, ні держсекретарем порушено не було¹⁴. Очевидно, це пояснювалось тим, що хоча США на той момент знали про наявність радянських ракет на острові, вони ще не визначились з остаточним курсом дій щодо них і тому не хотіли попередньо повідомляти про своє відкриття радянський уряд. Водночас, як зазначає радянський міністр, це полегшило його становище і дало можливість не говорити прямо про ракети. Розмова, в якій обидві сторони приховували свої дії і наміри, мала певні наслідки. Американські урядовці зробили висновок, що Радянський Союз свідомо продовжує вводити їх в оману, а відповідно має на меті

агресивні дії проти США. А. Громико ж, заспокоєний поведінкою Дж. Кеннеді, в цілому залишився задоволеним бесідою з ним, і відправив в Москву досить оптимістичне повідомлення про результати розмови з американськими керівниками. Про це повідомлення згадує в своїх мемуарах радянський посол в США А. Добринін. За спогадами А. Добриніна, А. Громико повідомляв в Москву, що гострота антикубинської кампанії в США дещо зменшилась і є підстави вважати, що США не готують вторгнення на Кубу й зосередились на тому, щоб шляхом перешкод економічним зв'язкам Куби з СРСР розладнати її економіку, викликавши в такий спосіб повстання проти режиму. Далі А. Громико висловлює вражаючі міркування: позиція уряду США визначається тим, що він вражений сміливістю дій СРСР і вважає, що, якщо радянське керівництво знаючи про важливість Куби для США, все ж продовжує надавати їй допомогу, то це означає, що СРСР сповнений рішучості дати відсіч у випадку американського вторгнення на острів. А. Громико вважає, що воєнна акція США проти Куби є майже неймовірною¹⁵. Очевидно, це повідомлення відіграло певну роль в тому, що майже до початку телевізійного виступу президента Дж. Кеннеді 22 жовтня з заявою про виявлення радянської наступальної зброї на Кубі, Москва не помітила ознак кризового реагування у Вашингтоні.

Після 14 жовтня – дня виявлення американською авіарозвідкою радянських балістичних ракет на території Куби – події розвивались досить швидко. В США було створено виконавчий комітет Ради національної безпеки, який займався координацією дій, виробленням рішень в період ракетної кризи. До складу виконкому входили віцепрезидент Л. Джонсон, міністр оборони Р. Макнамара, міністр юстиції Р. Кеннеді, держсекретар Д. Раск, його заступник Дж. Болл, директор ЦРУ Дж. Маккоун, міністр фінансів Д. Діллон, голова об'єднаного комітету начальників штабів генерал М. Тейлор, спеціальний помічник президента з питань національної безпеки М. Банді, радник президента Т. Соренсен, колишній держсекретар Д. Ачесон, помічник заступника держсекретаря А. Джонсон, помічник держсекретаря по Латинській Америці Е. Мартін, заступник міністра оборони Р. Гілпатрік, колишній посол США в Радянському Союзі Л. Томпсон, представник США в ООН Е. Стівенсон, помічник міністра оборони П. Нітце і колишній міністр оборони Р. Ловетт. На засіданнях комітету розглядався широкий спектр можливих дій – від курсу на "не робити нічого" до вторгнення на Кубу. Все ж серед різних пропозицій американських офіційних осіб, чітко виділялись дві основні: оголосити

морську блокаду Куби чи завдати повітряного удару по ракетним комплексам на острові. Поступово президент схилився до запровадження морської блокади, про що і було оголошено в його зверненні до американського народу 22 жовтня, в якому повідомлялось про виникнення кризової ситуації і обраний метод реагування на неї. Це звернення Дж. Кеннеді знаменувало початок найгострішого етапу Карибської кризи.

При розгляді подальших подій Карибської кризи, особливо тих, що відбувались в США, на нашу думку, найбільш цінними є мемуари радянського посла в Вашингтоні А. Добриніна. Він мав змогу особисто відчувати атмосферу в американському суспільстві в той час, через нього проходило листування М. Хрущова і Дж. Кеннеді, нарешті, між А. Добриніним і Р. Кеннеді, який відіграв значну роль у врегулюванні конфліктної ситуації навколо Куби, відбувались постійні зустрічі, на яких брат президента знайомив радянського посла з настроями в американському уряді, передавав йому послання президента США. Після телевізійного виступу президента Дж. Кеннеді напруженість у Вашингтоні зростала. Як пише Добринін, Р. Макнамара заявив, що США не зупиняться перед потопленням радянських суден, що доставляють на Кубу зброю наступального характеру, якщо вони відмовляться підкоритись вимогам американських військових кораблів. Американці почали нервувати, очікуючи, коли підійде до Куби перше – після заяви Дж. Кеннеді – радянське судно і чим завершиться ця перша "проба сил"¹⁶. Про атмосферу в американській столиці радянське посольство доповідало в Москву, що впливало на еволюцію поглядів М. Хрущова на подальші дії радянського уряду. Так, 25 жовтня посольство повідомило Москву, що ситуація залишається напруженою. В пресі з'явилися повідомлення про те, що уряд США веде дискусію щодо можливості масованого удару американської авіації по ракетним позиціям Радянського Союзу на Кубі. Можливо, говорилось в телеграмі посольства, ця інформація має свідомо спрямований характер, щоб здійснити додатковий тиск на радянський уряд. Разом з тим, слід врахувати, що сам президент, як азартний гравець, по-суті, поставив на карту свою репутацію державного діяча і пов'язані з цим перспективи переобрання в 1964 р. Ось чому не можна виключати можливості того, що він може, особливо враховуючи його оточення, піти на такі крайні кроки, як бомбардування ракетних баз чи навіть вторгнення на Кубу. Посольство відзначало загальне нагнітання атмосфери в США по радіо, телебаченню і в пресі, включаючи повідомлення з різних штатів

про приведення в повну готовність систем цивільної оборони, протиатомних сховищ, про закупівлю населенням продуктів і товарів першої необхідності¹⁷.

27 жовтня 1962 р. криза досягла свого апогею. Американський уряд ще не встиг підготувати відповідь на попередній лист М. Хрущова, в якому намітились обриси майбутнього врегулювання конфлікту, як надійшло нове послання. Воно містило нову умову вивезення ракет з Куби: додатково до зобов'язання США про невторгнення на Кубу, про що говорилось в попередньому листі, М. Хрущов запропонував вивезти американські ракети з Туреччини. Команді Дж. Кеннеді необхідно було знайти непросте рішення, як відповісти на обидва послання радянського лідера. Завдання ускладнювалось тим, що останнє послання було передано по радіо, тобто проблема ракет в Туреччині була публічно пов'язана з Карибською кризою, чого Дж. Кеннеді прагнув уникнути.

Під час цієї дискусії надійшло нове повідомлення: над Кубою було збито американський розвідувальний літак У-2, пілот якого майор Р. Андерсен, загинув. Певний час в історичній літературі існувала думка, що літак збили кубинці. Так, А. Громико пише: "Захищаючи свої повітряні рубежі, частини кубинської протиповітряної оборони збили американський розвідувальний літак У-2"¹⁸. Але кубинці не мали такого озброєння, яке могло б збити американський літак. Досить детально висвітлюють подробиці цього інциденту спогади військових, що перебували в той час на Кубі. Начальник контррозвідки ГРВК О. Тихонов стверджує: "Наказ про знищення американського літака-розвідника диктувався розвитком обставин і був відданий командуванням Групи радянських військ для того, щоб покласти край безкарному господарюванню американських ВПС в повітряному просторі Куби"¹⁹. А генерал-майор Л. Гарбуз зупиняється на деталях прийняття командуванням ГРВК і виконання рішення про збиття У-2, посилаючись на необхідність захистити радянські бойові позиції на Кубі від очей американців. В Москві вважали це рішення передчасним. 28 жовтня в Групу радянських військ на Кубі прийшла телеграма міністра оборони. В ній говорилось, що військові поквапилися збити літак США в той час, коли вже визначилися контури компромісу, що дозволяв мирним шляхом попередити напад на Кубу²⁰.

Небезпечність ситуації відчувалась не лише у Вашингтоні, але і в Москві. Хрущов не очікував такої різкої реакції Білого дому. Як пише В. Семичасний, тогочасний голова КДБ: "Вищі кола в Москві і не

передбачали, що можливе таке блискавичне викриття, і потім і така жорстка відповідна реакція. (...) З кожним новим повідомленням з-за океану збентеження в головах наших керівників все зростало, тим більше, що екстремісти з оточення Кеннеді вимагали рішучих дій і захоплення всього острова разом з Кастро²¹.

Стурбованість радянського уряду можливими наслідками подальшого протистояння зі США призвела до активних пошуків умов врегулювання Карибської кризи. Як зазначають А. Добринін і радянський посол на Кубі О. Алексєєв, помилка М. Хрущова і радянського уряду полягала в тому, що не було вироблено заздалегідь альтернативних варіантів, пов'язаних з конкретним розвитком подій після встановлення на Кубі радянських ракет. В результаті М. Хрущов був змушений імпровізувати у ході бурхливих подій і опинився в небезпечній кризовій ситуації, яка підірвала його позиції в світі і в країні²².

Важливу роль у виробленні компромісу між двома урядами відіграли контакти брата президента Р. Кеннеді і радянського посла А. Добриніна, завдяки яким відбувалось узгодження позицій сторін з умов врегулювання кризи, особливо з питання про американські ракети в Туреччині. Президент США не бажав публічно обговорювати це питання, оскільки це завдало б удару по НАТО і по становищу США як лідера союзу, але був згоден домовитись з радянським лідером через конфіденційний канал про їх вивезення на протязі 4 – 5 місяців після завершення Карибської кризи. Про що і було повідомлено під час розмови Р. Кеннеді А. Добриніну.²³ М. Хрущов погодився на таке вирішення проблеми "турецьких ракет", оскільки поспішав з врегулюванням кризи. Як зазначає О. Алексєєв, такий поспіх був викликаний отриманими зі США даними про прийняття американським військовим командуванням рішення почати 29 чи 30 жовтня бомбардування радянських ракетних позицій і кубинських військових об'єктів з подальшим вторгненням на острів²⁴. На думку А. Добриніна, в тому, що М. Хрущов не змусив Дж. Кеннеді дати публічні зобов'язання про виведення американських ракет з Туреччини, полягала велика помилка радянського керівника. ЗМІ проголосили Дж. Кеннеді безумовним переможцем в небезпечній кризі, оскільки ніхто не знав про секретну змову по "обміну базами" на Кубі і в Туреччині, але всі бачили приниження М. Хрущова, коли вивозились радянські ракети²⁵.

Не до кінця з'ясованою є роль радянського резидента КДБ у Вашингтоні О. Феклісова (працював у США під прізвищем Фомін) у

врегулюванні Карибської кризи. О. Феклісов протягом кризи неодноразово зустрічався з кореспондентом телевізійної компанії "Ей-Бі-Сі" Дж. Скалі (Дж. Скалі був особисто знайомий з братами Кеннеді, кілька раз супроводжував у поїздках держсекретаря Д. Раска). Дж. Скалі не приховував від представника КДБ те, що він діє від імені і за дорученням президента США. Відповідно, інформація, якою обмінювались О. Феклісов і Дж. Скалі, відразу доводилась до відома Дж. Кеннеді і М. Хрущова. Це був додатковий канал обміну інформацією між зацікавленими сторонами. У своїх мемуарах О. Феклісов згадує про дві важливі зустрічі зі Дж. Скалі 26 жовтня. На першій з них, що відбувалась в ресторані "Оксідентал", Дж. Скалі, звинувачуючи М. Хрущова в агресивних діях, повідомив, що члени виконкому все більше схиляються до прийняття пропозиції військових про вторгнення на Кубу. У відповідь О. Феклісов висловив думку, що вторгнення надасть М. Хрущову свободу дій і СРСР зможе завдати удару у відповідь по вразливому місцю у іншому районі світу, який має важливе військово-політичне значення для Вашингтону. На запитання Дж. Скалі, чи це буде Західний Берлін, представник КДБ відповів, що, як захід у відповідь, це досить можливо²⁶. Слід зазначити, що О. Феклісова ніхто не уповноважував говорити Дж. Скалі про можливий удар по Західному Берліну, він діяв на власний ризик. Але, на його думку, він вчинив тоді вірно, і саме згадка про Західний Берлін зумовила швидку реакцію Вашингтону на шляху просування до компромісу. Він зазначає, що його слова були швидко передані у Білий дім і через кілька годин після першої зустрічі, Дж. Скалі попросив про нову. При зустрічі Дж. Скалі передав, за дорученням президента США, умови вирішення Карибської кризи: СРСР демонтує і вивозить з Куби ракети під контролем ООН, США знімають блокаду і публічно беруть на себе зобов'язання не вторгатись на Кубу. О. Феклісов запевнив Дж. Скалі, що пропозиції будуть передані послу і, він сподівається, негайно надіслані в Москву²⁷.

Проте, в мемуарах радників президента Кеннеді стверджується, з посиланням на Дж. Скалі, що умови врегулювання кризи були передані не Скалі, а Фомінім від М. Хрущова президенту Дж. Кеннеді. Зокрема, так говорить Р. Кеннеді у спогадах, присвячених Карибській кризі²⁸. Сам О. Феклісов згадує, що в подальшому, після врегулювання кризи, Дж. Скалі розповідав про їхні зустрічі протилежно тому, що стверджував О. Феклісов. Яким би не був дійсний хід зустрічей Феклісова і Скалі, все ж, очевидно, вони дали додатковий імпульс розвитку переговорного процесу.

Щодо загальних оцінок Карибської кризи, то в мемуарах і спогадах, опублікованих наприкінці 80-х – в 90-х роках, помітні нові тенденції, порівняно з заідеологізованими оцінками, що подавались в літературі протягом 60-х – середини 80-х років. Якщо раніше твердилось, що криза була врегульована виключно завдяки "миролюбній" і "мудрій" політиці СРСР, то тепер приходиться усвідомлення, що обидві сторони – як СРСР, так і США – йшли на взаємні поступки з метою виходу з небезпечної ситуації та віднайдення компромісного рішення. Так, О. Феклісов пише: "Криза була врегульована в результаті спільного розумного компромісу: одна сторона згодилась вивезти ракети з Куби, інша – забрати їх з Туреччини. Саме так була ліквідована загроза ядерного зіткнення з непередбачуваними наслідками"²⁹.

Поряд з характеристикою дій М.С. Хрущова по створенню Групи радянських військ на Кубі як вимушеного і закономірного кроку для збереження соціалістичної Куби (так вважають, зокрема, О. Алексєєв, А. Грібков, О. Феклісов), у мемуарній літературі зустрічається і вкрай негативна оцінка рішення М.С. Хрущова. Так, Анастас Мікоян вважав, що "чистою авантюрою Хрущова була Карибська ракетна криза 1962 р., яка завершилась, як не дивно, дуже вдало"³⁰. Подібна характеристика зустрічається і у Ф. Бурлацького, який згадує, що на рівні радників багато-хто, як і він сам, вважав, що М.С. Хрущов "зарвався" і, що "план таємного розміщення ракет на Кубі виявився авантюрою"³¹.

Все ж, на думку багатьох радянських учасників подій, операція "Анадир" і Карибська криза мали й позитивні наслідки. Карибська криза переконливо показала небезпеку прямого воєнного зіткнення двох великих держав, попередженого на межі війни усвідомленням обома сторонами катастрофічних наслідків такого зіткнення. Обидва уряди та їх лідери усвідомили велику небезпеку можливості повторення такої кризи і необхідність послаблення міжнародної напруженості. На протязі наступного 1963 р. було підписано низку договорів між Москвою і Вашингтоном, включаючи договір про часткову заборону ядерних випробовувань і угоду про встановлення прямого зв'язку між обома столицями³². Як слушно зазначає О. Алексєєв: "Саме тоді, в надзвичайній ситуації було випробувано новий підхід до вирішення гострих міжнародних проблем"³³.

Проаналізувавши основну мемуарну літературу, присвячену Карибській кризі, ми дійшли висновку, що вона є важливим джерелом для розуміння багатьох аспектів кризи. Використання мемуарів та

спогадів у історичних дослідженнях, їх аналіз і порівняння допомагають виявити певні суб'єктивно-особистісні причини, які впливали на прийняття рішень, визначали оцінки цих рішень їх прихильниками і опонентами, зумовлювали уявлення однієї сторони конфлікту про наміри і дії іншої. Обсяг радянської мемуарної літератури, яка висвітлює події осені 1962 р., є доволі значним, і охоплює ключові проблеми Карибської кризи, такі як причини прийняття М.С. Хрущовим рішення про розміщення на Кубі радянської ракетної зброї, таємне проведення операції, реакцію американського уряду на радянські ракети на Кубі і радянського – на запровадження американської блокади острова, роль у врегулюванні кризи контактів між Р. Кеннеді і А. Добриніним, О. Феклісовим і Дж. Скалі, американські ракети в Туреччині, оцінки дій обох лідерів (Дж. Кеннеді і М. Хрущова) й наслідки Карибської кризи та ін. Є хрестоматійною істиною, що використовувати мемуарну літературу як джерело слід обережно, оскільки виклад і тлумачення інформації в ній залежить від підготовки, поглядів та переконань мемуариста. Використовуючи мемуари та спогади радянських учасників Карибської кризи необхідно їх порівняти з фактами, які містяться в документах радянського і американського урядів, мемуарами американських сучасників кризи. Таким чином, можна зробити висновок, що аналізована нами частина джерельних матеріалів, які мають стосунок до Карибської кризи 1962 р., становить значний інтерес для сучасних дослідників, проте мусить вводитись у науковий обіг лише у комплексі з іншими категоріями джерел.

Annotation

"The Cuban Missile Crisis of 1962 in the Memoirs of the Soviet Participants of the Events"

The article deals with the complex of the Soviet and post-soviet Russian memoirs about the Cuban missile crisis (1962). The basic aspects of the perception and later evaluations of the central problems of the crisis by the Soviet statesmen, military chiefs and the Soviet representatives in the USA and Cuba have been studied.

Анотація

У статті аналізується основний комплекс радянської та російської мемуарної літератури, присвяченої Карибській (Кубинській ракетній) кризі 1962 року, висвітлюються сприйняття та пізніші оцінки ключових проблем кризи радянськими державними лідерами, військовими керівниками, радянськими представниками в США і на Кубі.

- 1 Горовцов Д.Е. Эволюция советско-американских отношений и Карибский кризис 1962 года. – Москва, 1996. – 156с.
- 2 Путилин Б.Г. Карибский кризис 1962 г. // Советская внешняя политика в годы "холодной войны" (1945 – 1985). Новое прочтение. – Москва, Международные отношения, 1995. С. 283 – 302.
- 3 Фурсенко А., Нафтали Т. Адская игра. Секретная история Карибского кризиса 1958 – 1964. – Москва, 1999. – 556с.
- 4 Стаценко И.Д. О некоторых военно-политических аспектах Карибского кризиса // Латинская Америка. – 1977. – №6. – С. 110.
- 5 Стаценко И.Д. Указ. соч. – С. 115
- 6 Бурлацкий Ф.М. Вожди и советники: О Хрущове, Андропове и не только о них... Москва, 1990; Трояновский О. Карибский кризис – взгляд из Кремля. // Международная жизнь. – 1992 – №3-4; Добрынин А.Ф. Сугубо доверительно. Посол в США при шести президентах США (1962 – 1986 г.г.). Москва, 1997.
- 7 Бурлацкий Ф.М. Указ. соч. – С. 234.
- 8 Там же. – С. 221 – 222.
- 9 Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева. Карибский кризис. // Вопросы истории. – 1993. – №7. – С. 95 – 96.
- 10 Там же. – С. 95.
- 11 Гарбуз Л.С. Заместитель командующего Группы советских войск на Кубе вспоминает. // Стратегическая операция "Анадырь". Как это было. Мемуарно-справочное издание. (под ред. В.И. Есина). – М., 2002. – С. 82.
- 12 Добрынин А.Ф. Указ. соч. – С. 61.
- 13 Грибков А.И. Карибский кризис. // Латинская Америка. – 1993, – №1. – С. 9.
- 14 Там же. – С. 483 – 484.
- 15 Добрынин А.Ф. Указ. соч. – С. 64.
- 16 Там же. – С. 67.
- 17 Там же. – С. 70.
- 18 Громько А.А. 1036 дней президента Кеннеди. – М., 1968. – С. 224.
- 19 Тихонов, А.М. Советская военная контрразведка во время кризиса // Стратегическая операция "Анадырь". Как это было. Мемуарно-справочное издание. – М., 2002. С. 240.
- 20 Гарбуз Л.С. Указ. соч. – С. 85.
- 21 Семичасный В. Беспокойное сердце. – М., 2002. – С. 278-279.
- 22 Добрынин А.Ф. Указ. соч. – С. 66; Алексеев А.И. Карибский кризис, как это было. // Открывая новые страницы... Международные вопросы: события и люди. М., 1989. – С. 167.
- 23 Добрынин А.Ф. Указ. соч. – С. 73 – 74.
- 24 Алексеев А.И. Указ. соч. – С. 165.
- 25 Добрынин А.Ф. Указ. соч. – С. 76.
- 26 Феклисов А. За океаном и на острове: записки разведчика. – М., 1994. – С. 223-224.
- 27 Там же. – С. 225-226.
- 28 Kennedy R.F. Thirteen Days. A Memoir of the Cuban Missile Crisis. – New York, 1969. – P. 90-91
- 29 Феклисов А. Указ. соч. – С. 231.
- 30 Микоян А.И. Так было. Размышления о минувшем. – М., 1999. – С. 606.
- 31 Бурлацкий Ф. Указ. соч. – С. 240.
- 32 Добрынин А.Ф. Указ. соч. – С. 78.
- 33 Алексеев А.И. Указ. соч. – С. 172.